

La Passiun de Sumvitg dal temps dil domini franzos 1801

Autor(en): **Tuor, P.**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)**

Band (Jahr): **13 (1911)**

PDF erstellt am: **12.07.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-881978>

Nutzungsbedingungen

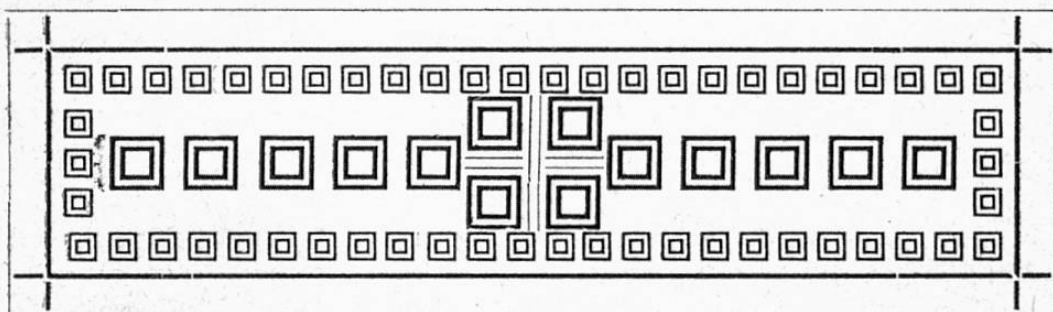
Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

La Passiun de Sumvitg

dal temps dil domini franzos 1801

da

Dr. P. TUOR.

Senza dubi ina dellas pli bialas e splendidas pèrlas el tschupi literar de nossa Mumma Romontscha ei il *giug della Passiun*, sco el vegneva antruras representaus a *Sumvitg*. Ual quei ch'ei il pli rar e custeivel ellas scaffiziuns din pievel pign e fleivel, savein nus admirar gronda-
mein en quei opus dramatic, *originalitat en fuorma e pertratg*. Igl ei spért romontsch, in suffel ord la historia grischuna, che fladescha ord las muentontas scenas avon ils tribunals dils caus ecclesiastics e politics dils Gediis. Nus suondein il sublim drama de nies spindrament, sco sch'el se-repetess puspei en nossas montognas, a miez nies pievel liber e losch, mo era savens tschochentaus e passionaus, avon nossas dertgiras, en nossas instituziuns politics e religiusas, nossas disas e cardientschas.

Quei agen character della Passiun de Sumvitg havein nus gia avon in pèr onns discret en in referat tiella redunonza della Romania a *Sumvitg*, nus sperein de saver cun caschun compartgir nos-sas ideas ad in cerchel pli vast de lecturs. Oz duei in' autra damonda occupar nus, numnadamain quella, co e cum ei quei giug della Passiun vegnius representaus silla scena, sin quala maniera, da tgei temps?

Schege che nus possedein aunc silmeins dus *manuscripts* ualti complets della Passiun de Sumvitg, domisdus els mauns de Sgr. Prof. Dr. *Decurtins*, ein las notizias historicas sur quell' ovra literara stadas entochen dacheu fetg scarsas ed insufficientas. Quei che nus savein, engraziein nus quasi tut alla tradiziun, alla memoria conservada el ravugl dil pievel. Ed il pievel ha, sco tier bein enqual pietusa u patriotica legenda, urdiu vidlunder bein enqual fil prius ord sia imaginaziun e fantasia. Sefundond silla détga populara descriva à nus P. M. *Carnot* la representaziun dil giug della Passiun silla suondonta maniera:

«Buc ina laupia artificiala, la contrada sezza fuva la tribuna, silla quala quei giug nazional vegneva menaus si. Pilatus, Herodes e Caifas havevan lur residenza en differents loghens dil vitg. E sut quel giu vegn aunc ussa mussau igl jert dellas olivas. Il pievel, il qual stueva taluisa suon-

dar il giug da liug tier liug, senteva bia pli profundamein ils acts successivs dell' impressiononta ovra dil spindrament, che sch' el havess assistiu a quella sesend. Il Calvari fuva in crest ordado il vitg e la via della crusch fagevi ina gronda impressiun, cura che las trumbettas d' ujara ed ils zenns baselgia semischedavan cugl urar e bargir della fuola. Finius il grondius drama cul confess dil capitani roman, stremblevan puspei las trumbettas e las giuvnas cantavan ina canzun commuentonta viado sur las roschas dil pievel, il qual fuva tschaffaus profundamein en siu cor. Con vivamein il pievel separticipava vid il giug seresultescha gia ord quei, ch' el ha survestgiu quel cun bein en qual legenda. Cura ch' il mat, il qual aveva representau il Salvader, ei morts quort suenter la representaziun, sco ins scheva, pervia dil maltracament retscharts sco Salvader, cheu hagi il pievel viu a sclarend ina glisch sil crest de Calvari a Sumvitg». ¹⁾

Negin carstgaun della generaziun viventa vegn a haver assistiu cun agens égls alla representaziun della Passiun de Sumvitg, ge igl ei a nus gnanc lev pli de stabilir cun segirezia, cura ch' ella ei vegnida dada per la davosa gada. Ellas ovras de *Dr. Decurtins* anflein nus dus differents da-

¹⁾ Im Lande der Rätoromanen, pag. 76 e 77. Nossas lingias vegnan a porscher il mussament documentau, con verdeivla la raquintaziun orala fuva.

tums 1823¹⁾ e 1811²⁾. Sche nus setenin vid quella davosa annada indicada da Decurtins en sia scartira pli recenta, savein nus ual uonn 1911 celebrar il giubileum secular, la regordientscha centenara della davosa representaziun della Passiun a Sumvitg. Nus havein denton entgin motiv de dubitar, schebein quei datum 1811 seigi gests. *P. Baseli Berther*, en possess de plirs exemplars, ils quals contegnan la canzun, che vegneva cantada tier la Passiun de Sumvitg, ha anflau sin in de quels il tetel «Canzun d' la pissiun tschentada si igl onn 1808 cun chischun ch' ei han representau la pissiun quei onn a Sumvitg». Sche la Passiun ei vegnida menada si 1808, eis ei ualti dubius, ch' ina repetiziun hagi gia giu liug el medem vitg mo treis onns pli tard. Ils termins denter in giug e l' auter fuvan ordinariamein bia pli liungs.³⁾

Ch' ei seigi pia uonn il giubileum de tschien onns ne buc, ei legra nus en scadin cass de sa-

¹⁾ Das Somvixer Passionsspiel, ein Vortrag, S. 3.

²⁾ Rätoromanische Literaturgeschichte, S. 255.

³⁾ La Canzun della Passiun de Sumvitg ei publicada da Decurtins en sia *Crestomazia*, vol. I. pag. 607. Il manuscript duvraus dagl editur della *Crestomazia* portava il datum: Breil ils 12 d' Avrel 1811 (l. c. pag. XXXIII). Quei lubescha naturalmein buca de concluder, ina representaziun hagi giu liug quei onn a *Sumvitg*. Fuss ei buca pussivel, che la Passiun seigi era vegnida giugada a *Breil*? Nus havein certs indecis per crer quei. Ils 12 d' Avrel 1801 fuva dil rest ual *Venderdis Sogn*, ed igl ei buca nunprobabel, che la canzun della Passiun seigi quei di mo vegnida cantada en baselgia a Breil.

ver porscher ina pintga contribuziun sur la historia della Passiun de Sumvitg. Quella contribuziun vegn a posseder ton dapli valeta, ch' ella ei, ordeifer il text, quasi il solet material historic, il qual exista sur de quella remarcabla tragedia religiosa. Sche questas notizias rasan era buc ora clarezia sur scadin punct, ch' interessass nus, e dedestan per part mo la queida de saver aunc dapli, porschan ellas tutina in' interessanta egliada sur la maniera, co nos babuns representavan la Passiun, co els carezavan, stimavan e serescudevavan magari era per ella; ellas lain era trer impurtontas conclusiuns, las qualas tonschan lunsch viagi el temps passau. E quei ch' ei surtut bi e remarcabel, nos documents tschentan la Passiun de Sumvitg directamein en connex culs gronds schabetgs historics, ils quals sepassavan en nossa patria all' entschatta dil tschentaner vargau. Els fan ordlunder quasi ina scena ord quei dir e burasclus combat intern ed extern, che ha menau nossa patria daven da sia veglia constituziun tier il stat d' ozildi. La Passiun de Sumvitg compara cheu a nus a miez ils sgurdins caschunai avon biebein tschien onns en nos quolms entras l' invasiun franzosa, la heroica e sanguinusa defensiuun dils Sur-silvans a Mustér e Rehanau, l' irresistibla repressiuun entras la forza franzosa, sco era la viva dispeta pro e contra l' uniun dil Grischun cun la Svizzeria. Quella sceneria historica, ella quala nus savein

tschentar nossas notizias sur la Passiun de Sumvitg, vegn senza dubi ad engrondir igl interess e la valeta de nossa descripziun, la quala sefunde-scha sin pupials, che nus tergein alla glisch ord ils *archives* dil cantun Grischun, digl Uestgiu de Cuera, dil cantun Glaruna, sco era dil Landesarchiv a Bern¹⁾.

I. Situaziun della tiara entuorn 1800.

Il temps entuorn la viulta dil 18 avel tschentaner ei senza dubi staus in dils pli turbels e disgraziai, che la historia grischuna ha viu. Uiara cugl jester suondada da tresta terrada, exil, dependenza; la veglia libertat, las instituziuns artadas en scalgias; carplina, dispeta, disfidonza egl intern, e dapertut miserias e sventiras! L'occupaziun della tiara entras las armadas franzosas e la heroica defensiun de nos babuns havevan rasau saung e ruinas sur l'entira Surselva. Strusch ina vischnaunca, ed en enqualina strusch ina familia, che stueva buca portar malencurada. *Mustér* cun la Claustra e *Tumein* haveva il tizun d' uiara arsentau, e quort suenter croda era *Domat*²⁾ en

¹⁾ Nus engraziein a rev. Sgr. *Simeon*, archivar episcopal, a Sgr. *Meisser*, archivar dil cantun, als directurs digl archiv federal e glarunes, per la promptadat, cun la quala els han mess en nossa disposiziun il material documentar tier questa lavur. Nua che nus indichein buca nossa fontauna, sebasein nus sigl archiv cantonal grischun.

²⁾ Domat ei primavera 1800 berschaus giu tochen sin 12 casas, pliras persunas ein stadas en las flommas. Decurtins, Crestomazia IV, pag. 602.

tschendra. Las continuadas requisiziuns per il manteniment ed il sblundergem dellas armadas franzosas, austriacas, russas, helveticas, las qualas sescumiavan trasora en nossas vals, havevan ruinau la beinstonza dils habitonts, svidau scaffas ed arcuns, decimau il muvel en nuegl. E per far la mesira tgiembla ein *malsognas* ruttas ora denter gleut e denter tiers. Aschia grassava anno 1801 la pesta bovina sin terribla maniera en bia contradas dil Grischun. Oravontut han giu de pitir lundergiu Flem e Trin, Bonaduz, las vischnauncas dil Segneradi e la Sursaissa romontscha. Aschia fuvan en quort temps a Savognin 106 armauls curdai, ¹⁾ ins saveva strusch pli, co metter ded in maun ils cadavers, de satrar deva ins buca pli damogn. L'emigraziun de biars beinstonts, las contribuziuns messas a dies als restai, havevan provocau ell'entira tiara ina nunsudida scartezia de daners, che fageva sentir dublamein las squitschontas taglias. ²⁾

Tier quella munglonza e depressiun *materiala* vegneva aunc vitier la tresta situaziun *politica*. Las veglias treis ligias fuvan derschidas entuorn, las tiaras de subdits destaccadas per adina dal

¹⁾ Brev dils 6 de Mars 1801 egl archiv cantonal.

²⁾ Ord pliras brevs egl archiv cantonal tuna il suspir pervia della munconza de daners. Aschia sedi ei en ina brev de President Caderas, 29 Mars 1801: „bia patriots tegnan lur beins venal, mo per lur displischer ei negliu d'anflar daners.“

Grischun, il maun fier de Napoleon pesava sin nossa tiara sco sin la mesa Europa. Negin perdert, ge negin um ord il pievel setrompava dallas apparenzas externas de libertat, de loschas devisas e segloriems filosofics — la libertat fladava buca pli entuorn nos quolms.

Ils regenters, che dominavan la tiara da Cuera ano, schege grischuns de num e derivonza, fuvan nuot auter che termagls, culs quals las pussonzas jastras menavan si lur giucs militarics e politics en nos quolms. Els sezs fuvan buca meins sclavs, che lur subdits, ch' els squitschavan.

La tiara pareva de buca saver vegnir a ruaus. Regenzas e constituziuns sesuondavan pli spert che las stagiuns. Ils Franzos, entrai el Grischun, suenter la battaglia de Mustér, l'entschatta de Mars 1799, havevan dus meins suenter puspei stoviu ceder il camp all'armada austriaca. La regenza provisorica tschentada dals Franzos a Cuera ei vegnida remplazzada entras in guvern consistent ord partisans dell' Austria. Igl ei quei stau la schinumada «*regenza interimala*», la quala fuva presidiada da Anton de *Salis-Soglio* e Pieder Anton *Riedi* de Sursaissa.

La stad sisu, 1800, ei quella puspei vegnida dismessa dals Franzos, danovamein vegni patrums ella tiara. Quels han dau al Grischun ina nova constituziun *provisorica*, spetgond sil plaid deci-

siv de Napoleon. Il regiment della tiara han els confidau al schinum nau «*Cussegl de Prefectura*», cun Gion Gudegn *Planta* alla testa. Sentelli che quei cussegl secomponeva ord spir adherents della Frontscha, *patriots*, sco els vulevan seclamar. La Surselva fuva representada en quei guvern entras *M. Anton Caderas* de Ladir, in ardent amitg dellas ideas franzosas, las qualas el empruava de conciliar cun sia convicziun catolica¹⁾.

La tiara sezza fuva dividida en endisch *districts*, dals quals dus sursilvans: «*Las Fontaunas dil Rein*», compigliant presapauc ils cumins della Cadi e de Ruaun, ed «*il Glogn*», consistent ord Lumnezia, Foppa ed il cumin de Trin. Sco prefect dellas «*Fontaunas dil Rein*» vegnin nus ad entupar *Giacum Lombris* a Sumvitg e sco prefect dil «*Glogn*» *Anton Schorsch* a Flem.

Mo era la nova costituziun ha buca portau pasch e ruaus ella tiara. Ils meinis politics dil pievel e dils menaders fuvan pli dividi che zacu. Tgi teneva cull' Austria, tgi culla Frontscha, tgi sesiemiava aunc adina dellas veglias treis ligias culs cumins suverans e las tiaras subditas, tgi encureva tut salvament en in' uniun, ge incorporaziun cun la Svizzeria. Surde quei portava il niev

¹⁾ De sia convicziun religiosa dat en particular perdetga ina remarca, ch' el ha dau a protocoll ils 7 de Mars 1801 tier ina brev dil Cussegl de Prefectura all' administraziun episcopala concernent l' affera de Termin.

arranschament negin character stabel e solid. Tut spetgava sil plaid de *Napoleon*, il qual dueva decider definitivamein la sort della tiara. E sco sche quei um tutpussent havess giu siu plischer de murtirar e humiliar aunc pli fetg nossa tiara, el schava spetgar ad in spetgar sin sia decisiun. Dafertont seprofitava la regenza provisorica, ual sco scadina de sias precedentas, de favorir sia gleut, de survigilar e squitschar sut ses adversaris. Perfin il president dil cantun helvetic *Linth* (Glaruna) scriva en ina brev al cussegl executiv a Bern: che il Cussegl de Prefectura possedi mo pauca confidanza e ch' el hagi sefatg bia inimitgs entras siu sedeportar partischont¹⁾.

Aschia regeva dapertut *incertadat, indecisiun, tema e disfidanza*. Ins plirava dil temps present ed haveva aunc pli grond sterment digl avegnir. Mo negliu fuva la malcuntentientscha e la tema pli gronda, ch' els *cerchels catolics*. Ins haveva buca mo udiu cun sgarschur las doctrinas dils Giacobins, ins haveva era viu els ell' ovra en Frontscha, schibein sco ella vischinonta Svizzera. Tgei stueva la religiun spetgar, sche quels acquistavan definitivamein il surmaun? Aschia plira il perdert *P. Baseli Veith*, il qual administrava el stagl digl avat absent la claustra de *Mustér*, en ina brev adressada al cancellier della nunziatura papala a Constanz, ils 16 de Mars 1801:

¹⁾ Archiv federal, brev dils 15 de Mars 1801.

«Ins auda la nuviala, che il Grischun vegni unius cun la Svizzeria. Sche quei daventa, savein nus sminar clar avunda, ch' ei vegn ad ir cun nus il medem sco cun las claustras en Svizzeria. Cun in plaid, nus tumin nossa fin e perdiziun, bandunai da tut agid human, resta a nus mo ina solletta speronza, quella silla providientscha divina.»

II. Tunas de revolta.

Aschia steva ei il meins de Mars 1801. Da Cuera ano dominava il Cussegl de Prefectura, apparentamein independents e nazionals, en verdat sut bitgetta franzosa. Dad el ano ughiava el nuot auter, ch' ils acts de semplia administraziun. Siu domini vegneva tenius sidretg dad in batagliun schuldada helvetica u svizzeria, la quala fuva comandada dal chef de brigada *Debons* e vegneva mintgamai termessa a dies allas vischnaucas, nua ch' in regl de malcontentientscha semussava exteriuramein. Denton pareva la schuldada tochen dacheu buca de haver giu bia de far aschia ch' ei fuva arrivau las ordras, de bandunar il Grischun culs 17 de Mars e serender a Turitg.

Cheu serasa tutenina sin la *fiera de Glion*, ils 10 de Mars, la tuna, ils catolics sursilvans sepeinien tier ina nova *revolta*¹⁾. Ils habitonts de

¹⁾ Il suondont raquint sefundescha principalmein sin il rapport official egl archiv cantonal: „Resumé des indices relatifs au bruit d'insurrection dans les districts des

Sursaissa tudestga e della *Cadi* veglien levar si encunter las vischnauncas *protestantas*, las qualas seigien favoreivlas als Franzos. Perquei motiv searmeschien els dapertut cun pals e *turschets*: «Morgensterne, numnai en Svizzeria Bündner Prügel». Il cussegl dil marcau de Glion, inquietaus entras talas tschontschas, ha encuretge de survegnir glisch ella caussa, ed el ha plinavon enderschiu, che ils habitonts de *Flond* e de *Schnaus* seigien vegni averti, de setener allerta, essend ch' ils catolics hagien per mauns de far in' anetga attacca sin els cun *turschets*.

Il prefect dil district dil Glogn ha ladinamein dau part al Cussegl de Prefectura a Cuera, il qual, seredunaus da mesa notg en tutta prescha, ha teniu per bien d' avertir senza targlinar il comandant dellas truppas helveticas el Grischun, brigadier Debons. Quella patarla ha buca mess pauc en malruaus ils regenters della tiara. Ils Franzos havevan avon dus onns empriu d' enconuscher bein avunda il saung freid e la nunresistibla curascha dils umens sursilvans, els havevan empriu de respectar e tumer las armas purilas, *turschet* e pal. Buca per nuot vegn ei perquei en nos documents mess tonta peisa sil fatg, ch' ils Sursilvans veglien puspei salzar cul *turschet*, Bünd-

Sources du Rhin et Glenner." Plinavon ein in diember brevs ord differentes archivs vegnidas tratgas neutier per completar quellas indicaziuns.

nerprügel, entamaun. Gia anno 1799 ella battaglia de Mustér havevan quellas armas rasau stermen e mort ellas retschas franzosas: «Seigi sco ei vegli, ver resta ei, la battaglia dils 7 de Mars 1799 a Mustér ei vegnida decidida dal landsturm tras sia vehementa attacca. Cargai ellas costas ed el dies d'entgins mellis purs, han ils Franzos piars scadin sustegn. Ils pals e turschets, smenai dal desperau maun dils purs, eran sco fatgs per il combat ellas stretgas gassas dil vitg, fertont che la truppa franzosa era buc endisada de batter aschia.» Aschia raquenta la Memoria Centenara¹⁾.

Era a Rehanau, ils sanguinus dis de Matg 1799, havevan ils turschets buca disdiu lur survetsch. A miez la dracca de ballas e sur ils cadavers de lur confrars derschi, fuvan ils purs grischuns savanzai, il turschet entamaun, e havevan tschaffau e viult entuorn ils canuns franzos. Dacheu deriva la tema, ch' ils jasters ed era la regenza provisorica a Cuera havevan de quellas veglias e massivas armas, che nos babuns duvravan cun ton inschin, sco ils herox de Solferino la baionetta. Perquei haveva l' autoritat, suenter haver fatg extradere las buis, buca pign quita ded impedir, ch' ei vegni fabricau turschets. Ina brev egl archiv cantonal muossa a nus, co il prefect dil Glogn, Anton Schorsch, denunziescha al guvern

¹⁾ Pag. 111.

in cert fravi d' Alvegny, dal qual el seregorda buca pli il num, essend che quel havevi anno 1799 fabricau a Flem bia turschets e parevi de continuar siu mistregn a Mustér.

La regenza de Cuera, fatga attenta sillas tunas menzionadas, ha avon che proceder pli lunsch, vuliu instradar in' inquisiziun e completar sias informaziuns. Per quella mira fuva ei ad ella fetg ad engrau, che siu commember sursilvan, M. Anton *Caderas*, sesanflava ual en vacanzas a *Ladir* en casa paterna. Quel ei vegnius incaricaus de sendriescher pli exactamein sul fatg. Sia risposta, entrada ils 13 de Mars, para buca de haver quietau la regenza.¹⁾ Perquei decida quella de prender mesiras militaricas. Ella ei vegnida commuentada leutier ton pli, ch' ei fuva denton curriu en da tuttas varts novs indecis e novas tunas. «Fama crescit eundo», la tschontscha crescha cun quorer.

Ei fuva vegniu relatau al Cussegl de Prefectura, che quels de *Val S. Pieder* serestegiavien gia per esser ils emprems tier la revolta, che lur plevon hagi denton pudiu discusseglar quei. Els fuvien vegni instigai tier la revolta entras duas brevs ord la Lumnezza romontscha. Plinavon hagi in habitont de Val detg encunter in protestant

¹⁾ Quella risposta menzionada el rapport official sesanfla buca denter ils pupials digl Archiv cantonal. Encuntercomi havein nus anflau a Bern ina fetg interessanta secunda brev de President *Caderas*, datada da Sagogn, ils 19 de Mars 1801.

dina vischnaunca vischina, lur intenziun seigi buca de sesalzar encunter ils de priedi, mobein encunter la regenza provisorica a Cuera.¹⁾ Era dallas vischnauncas catolicas de *Sursaissa romontscha* arrivavan novas inquietontas. Dus burgheis de *Vazsu* hagien menau disquors ell' uustria, segloriond che l' entira Surselva seigi en rebelliun.

Perfin ord igl jester vegnan indecis, che datan de patertgar. In schuldau de Vallendau havevi udiu a *Clavenna* gia il di della fiera de Glion, ils 10 de Mars, che la vallada de Mustér sesanfli en compleina insurrecziun. E la *Gasetta d' Augsburg*, arrivada a Cuera ils 18 de Mars, contenevi la notizia, ch' ina armada de 15,000 Austriacs seigi seredunada sils confins svizzers sut il commando de *Auffenberg*, il qual haveva gia duas gadas menau las truppas austriacas el Grischun. Tgei intent savevi quella nuviala haver, sche buca de dar curascha als partisans dil sistem vegl laschond els sperar sigl agid della forza austriaca?

Con nervus sez umens serius e posai fuvan daventai en quei temps de continuadas surprisas e conspiraziuns discusas, demuossan a nus ils rapports, ch' il president dil district Glogn *Anton Schorsch* de Flem ha termess al Cussegl de Prefectura. Aschia scriva el ils 15 de Mars: «Sur la

¹⁾ *Caderas* scriva presapauc il medem ils 29 de Mars: Ils catolics sincereschan ils reformai, che sch' els havessen interpriu enzatgei, fuss ei buca stau manegiau encunter els, mobein encunter la regenza.

enconuschenta tschontscha hai jeu saviu endriescher nuot de segir. Jer sera entuorn las 7 han ins vuliu udir da vart encunter Laax zacontas sigettadas. Jeu hai immediat termess zaconts municipalists, ¹⁾ ils quals han anflau tut tgeu e ruasseivel. Tut para ded ir ora sin quei, che sch' ei fuva veramein siets, derivavien quels dal militer collocaus a Rehanau.» La brev porta igl interessant post-scriptum: «Ual retscheivel jeu il rapport, che quei seigi stau in sittar de legria pervia dina nozza a Vallendau, mo a nus ha quei caschunau negina legria.»

Il di suenter, ils 16 de Mars, scriva il medem prefect a Cuera: Ei seigi stau sur notg a Flem tier in cert genau Meiler in buobet din uclaun sper Trun de 10—12 onns, il qual mavi giu' l Schuob. Silla damonda de Meiler, tgei daventi sin la Cadi, seigi 'gl emprem stau de rabbitschar ora nuot. Cheu seigi Meiler curdaus sil pertratg, de far fentas, sco sch' era el fussi per la rebelliun e lu hagi finalmein il mattet confessau: Biars hagian schau far turschets ed era siu bab hagi fatg far in brav ed in gries. Prefect Schorsch accompogna quei confess cul proverb: Affons e stuorns dian savens la verdat. ²⁾

Aunc duas pintgas anectotas duein illustrar

¹⁾ Commembers della suprastonza.

²⁾ Era President Caderas metta gronda peisa sin ils plaid de quei affon en sia brev dils 19 de Mars.

l' affonila nervusitat de quei temps. Egl archiv cantonal a Cuera vegn conservau denter auter era in pign pupi, sil qual ei stat en gross e maltschecs bustabs secrets cun rispli tgietschen ils plaids: «Mai spichei vus kerlis, nus lein gleiti cumadar vus!» Quels plaids duei in cert pegliaraunas de Schluein, in Bergamin, haver griu tier al feagl dil perdicant de Castrisch. Era quels plaids duevan survir sco indeci, ch' ils catolics planisavan in' attacca sils de priedi! Entuorn ils 12 de Mars luvrava ina gada in fravi a Mustér vid crocs ed outra iseglia, cura ch' ina matta ei passada speras vi e ha domandau el: tgei el trafichi? El rispunda per rir: el fetschi uaffens per ils purs, per catschar naven il militer e menar en puspei la veglia constituziun grischuna. La matta ha raschunau pli lunsch, quei ch' ella haveva udiu, e la tuna ei currida tochen Cuera, ha leu tumentau la populaziun e la regenza¹⁾.

Ord tut las novas retschartas ha il Cussegl della Prefectura tratg la conclusiun, ei mondi zagtei sut cozza, ins sepeini tier ina revolta sil moment, cu la truppa helvetica hagi bandunau il Grischun, ils 17 de Mars, e seigi buca remplazzada entras outra. El ha perquei priu tuttas precauziuns per stinschentar la burnida, avon che la flomma detti ora. Zaconts loghens de muntada militarica

¹⁾ Ord in rapport alla regenza glarunesa egl archiv federal.

ein vegni occupai cun schuldada, aschia la pun de Rehanau e quella de Fürstenau, semegliontamein era il vitg de Parpan sur Churwalden. Aschia fuvava ei impediù, ch' ils umens de Surselva e Surmirseunessien u marschassien silla capitala. Plinavon ein duas compagnias vegnidas termessas a Casti e Vaz-su, las qualas vischnauncas fuvan dalla fama vegnidas numnadas sco ignivs de revolta. Il minister d' uiaira a Bern ha ils 17 de Mars dau ordras a Brigadier Debons, de buca bandunar il Grischun avon ch' il ruaus seigi stabilius, ed el ha mess en sia disposiziun ultra dil batagliun el Grischun aunc treis compagnias, che sesanflavan el Tessin.

La truppa haveva retschiert la consigna de pegliar si e metter a ferm tuts elements, ch' inspirassien dubi. En execuziun de quellas ordras ein pliras brevs, che parevan compromittentas, curdadas els mauns della regenza. Principalmein ina de quellas pareva de star en combinaziun cul plan de revolta. Ei fuvava quei ina brev derivontadad in dils pli pussents adherents dell' Austria ed inimitg dil regiment franzos, *Pieder Anton Riedi* de *Sursaissa tudestga*. Quella brev fuvava adressada a siu aug, il *Decan della Catedrala de Cuera Scarpatti*, e datada dils 12 de Mars, dus dis suenter la fierà de Glion. P. A. Riedi fuvava a siu temps staus Landeshauptmann, guvernatur en Valtellina

e silsüenter commember e president della regenza interimala, tschentada en a Cuera 1799 sut la pressiun dellas armadas austriacas. Daferton che ils biars commembers de quella regenza havevan, entrai danovamein ils Franzos ella tiara, preferiu de bandunar il sulom grischun, aschia Salis-Soglio, fuva P. A. Riedi seretratgs a ca-sia a Sursaissa, nua ch' el viveva en ruaus e retratgadat per siu agen fatg. Igl ei levamein de capir, che il Cussegl de Prefectura teneva igl égl aviert sin quei pussent partisan dil sistem vegl e survegliava siu far e demanar. Arrivond las tunas de revolta e designond quellas sco ina dellas principalas fueinas la vischnaunca de Sursaissa, vegn il Cussegl de Prefectura, fortificaus en siu suspect e sia disfidonza, a haver dubligiau sia atenziun. La brev curdada en ses mauns pareva en verdat de confirmar quels dubis e schava sminar in' entira conspiraziun, urdida denter ils differentes amitgs digl uorden vegl.

La brev fuva, sco detg, adressada agl aug de guvernatur Riedi, al Canonic *Decan Scarpattetti*, il qual administrava da quei temps ils fatgs diocesans. Era quel haveva motiv de puplar encunter il regiment dil Cussegl de Prefectura ed el para de haver svidau aviartamein siu cor en duas brevs a siu nevs si Sursaissa. Il nibel, che pareva de turbelar las relaziuns denter stat e ba-

selgia, fuva *l' affera de Termin*. A Termin era il meins precedent vegniu tscherniu dalla pleiv catolica sco spiritual in cert Pader *Hofer*, il qual haveva en carplina cun siu superiur bandunau la claustra de Benedictins de Wilten sper Innsbruck e fuva cheutras curdaus sut ils castitgs della baselgia. Tuts protests della Curia han effectuai zun nuot ed ils parochians de Termin insistevan fitgadamein sin lur conclus de salvar igl ex-pader. Cheu ha Canonic Scarpatetti priu siu requors tiel «bratsch secular», il Cussegl della Prefectura. Quel pareva denton buca de haver mustgas de morder ella caussa. Sch' el favorisava era buc la renitenta pleiv de Termin, schava el silmeins quorer tut, sco ei leva, sefundond sin ils vegls artechels de Glion, ils quals havevan concediu allas vischnancas il dretg de numnar lur plevons.¹⁾ Quei secontener haveva destedau malaveglia els cercchels della Curia e denter ils catolics, aschilunsch sco il scandal fuva vegnius enconuschents. L'aversiun, la quala ils catolics demussavan encunter las ideas rasadas ora dalla revoluziun franzosa, ei cheutras mo vegnida ingrondida e fortificada, ed ella po haver sepronunziau tscheu e leu en quei murmignem e selamentar, ord il qual las tunas de revolta havevan priu lur naschientscha.²⁾

¹⁾ Brev dils 7 de Mars 1801 all'Administraziun episcopala.

²⁾ Aschia metta il Cussegl de Prefectura sez la „planisada“ revolta en connex culla affera de Termin. Brev dils 24 alla Curia.

Ella brev digl ex-guvernatur Riedi fuva era raschieni dell' affera de Termin. Suenter haver plirau sur la munconza de daners, che regeva en la tiara, continuescha el: «Il schabetg de Termin fa ver nus trests aspects, era de quei, tgei che la religiun ha de spitgar, mo speronza che tuts ils projects pernizius reusseschien buca.» Plinavon supplichescha Riedi siu aug, il Canonic Scarpatti, de dar part ad el ladinamein, sco ch' el endrieschi enzatgei sur la sort della tiara, ed el metta vitier: Jeu hai udiu, ch' ils directurs actuals seigien fetg occupai, ei dependa ussa dil culp decisiv. «Es kommt auf den *Hauptstreich* an». Tgei vuleva bein Riedi dir cun quels plaids, tgei culp, tgei frida haveva el en égl? Quei lungatg fuva de natira per svegliar suspect, e la regenza de Cuera ha buca ditg dubitau: tenor ella setractav' ei cheu de nuot auter che d' ina conspiraziun sut cozza, la quala dueva vonzei rumper ora cun in' anetga attacca sin la partida franzosa. Quei fuva puspei aua sil mulin, mess en moviment daven dalla fiera de Glion!

Quort suenter croda aunc ina *secunda* brev compromittenta el possess dil Cussegl de Prefectura. En quella plidava igl ex-president della regenza interimala, tschentada a siu temps dals Austriacs, Anton de Salis-Soglio, ord siu exil a Klagenfurt en Austria cun siu intim amitg, igl ex-

X governatur Riedi, aviartamein sur la politica dil temps en general e sur la sort probabla della tiara grischuna. Plirs loghens en la brev lain trer la conclusiun, ch' ils dus partisans digl uorden veder fuvan restai en correspondenza, e che Salis vuleva sesurvire de siu amitg per setener informaus sur las caussas el Grischun.

Finalmein ei era vegniu annunziau alla regenza, ch' ins hagi viu el davos temps certins influents adversaris della Frontscha a passar en casa ne schiglioc conversar cun P. A. Riedi. Tut quei fuva motivs avunda per citar quel a Cuera ensemen cun plirs amitgs sco Mistral *Gieri Arpagaus* de Cumbel e Mistral *Albin* de Tersnaus. Leu ein els vegni menai avon igl inquisitur, al qual els han stoviu rispunder sin in diember damondas. Lur precautas rispostas, conservadas aunc ussa egl archiv a Cuera, ein buca de natira de confirmar ils grevs suspects, che fuvan vegni expressi en lur riguard.

L' arrestaziun de Riedi ha denton aunc provocau ina outra consequenza, cun la quala nus vegnin a stuer soccupar dacheudenvi. Riedi aveva in nevs, oriunds sco el de Sursaissa, il qual provedeva dapi onns enneu la pleiv de Sumvitg. Quei fuva *Canonic M. Anton Henni*. Il Cussegl de Prefectura ha retschert la nuviala, nus savein buca danunder, ¹⁾ quei plevon hagi per mauns de

¹⁾ Probablamein entras la brev de Caderas dils 13 de Mars.

menar si l' jamna sontga ina *processiun extraordinaria*, tier la quala fuola pievel vegni a quorer neutier da tut la vischinonza. Quei plevon seigi forsa en contact culs conspiraturs, la processiun, la rimnada della massa, savessi esser l' occasiun per la revolta en Surselva. Perquei ha il Cussegl de Prefectura anflau per bien de soccupar cun *l' affera de Sumvitg*.

III. Il scammond dil giug della Passiun.

Sür Michael Anton Henni de Sursaissa tudestga ei staus plevon a Sumvitg daven dals 1788 entochen 1804, 1795 eis el daventaus canonic extraresidenczial¹⁾. Il rapport official, il qual nus havein menzionau pliras gadas, characterisescha el sco inimitg della partida franzosa, el seigi els 1799 staus in dils pli activs promoturs dell' insurrecziun sursilvana, che ha portau tonta miseria e sventira ella tiara. Igl ei fetg grev de crer quell' inculpaenziun, sch' ins pertratga vid la nobla e humana rolla, che el ha giugau duront quels combats. El ha leu stendiu ora siu maun protegent sur las paupras unfrendas della greta purila. Tier l' attacca dils Sursilvans, calonda Matg 1799, sin la garnischun franzosa seretratga ella claustra de Mustér, havevan 11 schuldaus pudiu sesalvar fu-

¹⁾ Datums, pils quals jeu hai d' engraziar agl aultrev. Sgr. P. B. Berther a Mustér.

gend ord fenestra, mo suenter ina liunga catscha tras valls ed uauls han els stoviu sesurdar sper Sumvitg. Domandond la gritentada pissiun de nos perdavonts senza remischun la mort dils prischuniers, «cloma per ventira il bien caluster Geli Cagenard il *canonic Henni*, plevon a Sumvitg, il qual po spindrar ils anguschai e surdar quels sauns e viscals al general Menard, ch'ei pli tard turnaus dalla Surselva si. Quel ha giu aschi grond plascher della biala ovra, ch'el ha buca laschau berschar il vitg e buca laschau sblundergiar la casa-pervenda¹⁾.»

Sco quei fatg, aschia demuossan era ils plaids, culs quals Sur Henni renviescha la reproscha de haver vuliu disturbar il ruaus e la pasch en Surselva, ch'el fuvi nuot meins ch'in revoluzer, anzi in bien e pietus spiritual, premuraus per il salit dellas olmas agli confidadas.

Plevon Henni haveva pia, sco nus havein detg sisura, en senn de menar si duront la cureisma 1801 ina processiuun extraordinaria. «Procession extraordinaire durant le carême» di il rapport official, «ausserordentlicher Kreuzgang und Umzug», aschia secloma ei en nies empren document tudestg, la brev della regenza dils 16 de Mars, ed autras brevs repetan il medem ne sexpriman: «Somvixer Kreuzgang, Somvixer Kreuz-

¹⁾ Decurtins, Memoria Centenara, pag. 127.

zug». Da tgei via della crusch, da tgei processiun pudeva ei bein settractar? Las notizias els archivs de Cuera lain sur de quei negin dubi Ellas plaidan en auters loghens pli claramein d' ina «Passionsvorstellung zu Somvix», d' in «Trauerspiel», d' ina «Passionstragedia». En duas brevs vegn surdequei la caussa explicada liung e lad. Ei settractava de nuot auter, che dil *giug della Passiun*; quel pia dueva puspei vegnir representaus a Sumvitg l' jamna sontga 1801. E l' jamna sontga curdava glez onn sin ils 29 de Mars tochen ils 5 d' Avrel. Sco autras gadas aschia havess quella sontga representaziun buca munchentau de clamar ensemen roschadas gleut ord tuts ils vitgs della Cadi. Quei ha fatg stermen alla regenza provisorica a Cuera, e nervusa sco ella fuva en quei temps de generala disfidonza, ha ella cartiu de stuer prender en égl pli stediamein la representaziun planisada a Sumvitg.

Per *l' emprema gada* ei il Cussegl de Prefectura seoccupaus cun la Passiun de Sumvitg en ina brev, datada dils 16 de Mars 1801 ed adresada all' administraziun episcopala a Cuera¹⁾

La brev expona, che la regenza hagi survegniu la segira nova, tenor la quala il prer de Sumvitg hagi annunziau en sia pleiv ina proces-

¹⁾ Quella brev, sco era las suondontas dils 22 e 28 de Mars sesanflan egl archiv episcopal a Cuera, las autras che nus alleghein, egl archiv cantonal.

siun extraordinaria e hagi envidau leutier entras circularas las vischnauncas dil contuorn.

Il Cussegl de Prefectura hagi buc en senn de metter incaps als exerchezis de religiun e pietat, aschinavon sco quels serestrenschien sigl itschess d'ina soletta pleiv ed ils appartenents de quella, e ch'els crodien en temps e circumstanzias de ruaus e segirezia. Mo el present moment sappi ei buc esser tutina, sch'ei daventi in'extraordinaria raspada de gleut. Schege che quella duessi buca haver l'intenziun de periclitar la pasch e segirezia publica, savessi ella tonaton esser caschun de difficultats e disturbis tier las vischnauncas vischinontas de religiun differenta.

Per quei motiv stoppi il Cussegl de Prefectura envidar l'administraziun episcopala de vuler ladinamein relaschar al plevon de Sumvitg il *scammond* de interpreter quella processiuin, per aschiditg sco las circumstanzias seigien buca sclaridas ed ei existi negin prighel. Sch'ei tuorni lu puspei pasch e ruaus, vegni il Cussegl de Prefectura buc opponer pli a quei exercezi religios.

Nus vesein ord questa brev, co la regenza ha en fuorma totalmein correcta schau vegnir tier sias ordras al plevon de Sumvitg entras l'administraziun episcopala. Ei fuva quei il prudent cussegl, che President Caderas haveva en sia brev dil di avon mess a cor alla regenza. Procedent

sin tala maniera, riscava quella meins de svegliar opposiziun e malaveglia tier ils catolics. Ton pli tgunsch ha la regenza seschau discusseglar de citar Sur Henni personalmein a Cuera e suttametter el leu ad in inquisitori. Caderas haveva schau percorscher ella medema brev, ina citaziun che Canonic Henni savessi forsa esser in prighel per la pasch della tiara.

L'administraziun episcopala, en siu num decan Scarpatetti, ha senza targlinar correspondiu al giavisch e cammond dil Cussegl de Prefectura. Gia il medem di, ils 16 de Mars, ha ella adressau ina brev a Sur Canonic Henni, envidond quel detschartamein de tralaschar la via della crusch u processiu menzionada ne refierer quella per aschiditg, sco las circumstanzias semidien, ed el retscheivi dalla Curia ina lubientscha per scret. Gia solettamein il quitau, ch' in exercezi religius talmein sogn savessi dar caschun ne savessi vgnir surduvraus per leventar in disuorden ne ina revolta publica seigi motiv detgavunda per relaschar quei scammond, era sche quella consequenza fuvi buca intenzionada. Ina tala intenziun fussi ge aschi culpeivla, ch' ins astgi buca supponer ella ne dal Sur Canonic de Sumvitg ne d' in au-ter spiritual catolic.

Quei scammond para d' esser curdaus sco ina bumba sur Sumvitg. Ton il plevon, sco la societad

dramatica, sco la vischnaunca ed igl entir pievel fuvan grondamein surstai ed ina generala mala-veglia serasa dapertut. Tut selegrava gia d' jamnas enneu sin la ditg desiderada representaziun, las preparaziuns aschi difficilas, unfisontas e buca pauc custeivlas, fuvan quasi alla fin, l' jamna sontga steva avon porta, tut Sumvitg patertgava, pli-dava e sesemiava mo pli dil sublim drama dil spindrament — cheu arriva sur ura, sco in cametg ord tschiel serein — il scammond della regenza e della curia. Quei mava a tuts pli a cor, pli nunspetgada, pli nunmeritada che la decisiun officiala fuva.

La vischnaunca ei ladinamein seredunada, medemamein era ils participonts dil giug, ed igl ei vegniu concludiu de far tuts pass pusseivels, per far ir anavos il scammond. Ina *deputaziun* dueva vegnir termessa tier il Prefect dil district «Fontaunas dil Rein» Giachen Lombris, ina *supplica* adressada al Cussegl de Prefectura a Cuera. Sur Henni, en sia prudientscha e precauziun, ha admoniu de proceder cun adatg e ruaus, el ei sofferius de domandar ordavon en confidanza igl administratur episcopal a Cuera, schebein ins astgi e dueigi interprender ils pass menzionai ne buca. La brev de Sur Henni all' administraziun episcopala, datada dils 22 de Mars 1801, ei senza dubi in dils pli interessants e precius documents historics, che nus possedein sur la Passiun de Sum-

vitg. Per quei secartein nus obligai de dar cheu siu principal contegn en libra versiun romontscha, senza scursanir memia bia.

Havend confirmau la retschevida dellas ordras digl administratur official, continuescha Sur Henni sco suonda: «Jeu sai buc ir surora cun quescher, jeu stoi dir aviartamein, jeu sun fetg surstaus, ch' ins ha aschizun falsificau, viult entuorn las sontgas intenziuns, las qualas han commentau mei de menar si la mencionada processiu. Ge, ins astga interpretar miu meini sin inatala maligna maniera, ch' jeu quorel prighel de vegnir titulaus e tractaus sco in disturbader della paisch publica e della segirezia della patria.

Sia Grazia, signur administratur episcopal! Il ruaus, il beinstar della carezada patria, las obligaziuns de miu uffeci, van a mi memia fetg a cor, ch' jeu encuessi ded esser ina caschun tier revoltas publicas e disuordens.

Igl ei enconuschent, che miu meriteivel predecessur, signur Vicari Thietgiel, haveva menau si en mia pleiv la numnada processiu entochen treis gadas. Mia pleiv animada de quei sogn exercezi religios, ha da tredisch onns enneu savens domandau, supplicau, ge bunamein sforzau mei de passar els fistitgs de miu predecessur e de renovar la processiu fatga entras el. Stermentaus dalla gronda breigia (jeu stoi confessar) hai

jeu senuspiu de corrispunder a quei continuau giavisch entochen sin oz.

Mo cunquei che la giuventetgna haveva el senn il tscheiver vargau de seschar en en divertiments publics e haveva gia scret ora per menar si ina cumedia publica, il qual fuss ellas presentas circumstanzias zun nuot recommandeivel,¹⁾ per impedir pia tut quei hai jeu empermess d'interprender la processiuin. Cheutras ein ils divertiments publics vegni tralaschai, la giuventetgna ei stada a casa e ha mussau premura per quella representaziun. Gia duront 6 jamnas han ins empruau il giug e gia debia spesas ein vegnidas fatgas persuenter — — — e cheu duessen mias intenziuns esser stadas schliatas, dafertont ch'igl intent principal era sogns ed ils miets per contonscher el religius!

Ch' jeu hagi envidau las vischnauncas dil contuorn tier quella tragedia ei fauls dil taliter. Jeu hai sur de quei scret negin bustab ne allas vischnauncas ne a persunas privatas, ed aunc bia meins envidau. Sch'ei quora pia de talas tschontschas tras las gassas, duei ins buc prender neu mei e vuler pretender, ch' jeu hagi envidau las vischnauncas.

Ils commembers de questa tragedia, sco era l'entira vischnaunca de Sumvitg ein buca dil pli

¹⁾ Il levsenn pareva era da quei temps ded esser la prerogativa della giuventetgna. Dus onns strusch suenter la terrada de Rehanau vuler far cumedia, quei semeglia era per nus empau ferm!

contents cun quei scammond (mo jeu lavel mes mauns). Ins haveva gia destinau ina deputaziun tiel prefect, ge tschentau si in memorial per termitter al cussegl de Prefectura. Jeu denton hai reteniu quei pass e less bugen ordavon saver en confidanza de Vossa Grazia, sch'ins sappi far quei pass. Supplicheschel perquei, sche las circumstanzias lubeschan zaco, de vuler dar a mi in entruidament. Jeu ditgel sinceramein, cheu ei il pievel fetg malcontents pervia de quei, ei seleva ina gronda canera, e forsa che la caussa savess aschia plitost menar tier ina revolta, che sch'ins havess schau continuar la tragedia.

La reverendissima Administraziun episcola vegn buca prender si en mal, ch' jeu sun seschaus en tier ina aschi sontga tragedia; havess jeu saviu quei ordavon, fuss jeu francamein buca seschaus leutier. Ussa, cun quei che la caussa ei vegnida aschi lunsch, ch'ins ha gia luvrau sis jamnas vidlunder e giu tonts quosts, e che l'entira pleiv ha giu in special desideri persunter, fa quei mal a mi ed aunc dapli a mes parochians».

Aschia la brev de Sur Henni, la quala squarcla zvar buca dil tut il misteri, el qual la historia e derivonza della Passiun de Sumvitg ein zugliadas, mo lai tutina percorscher atras enqual radi de glisch. Nus lein cheu mo accentuar ils puncts suondonts, che seresulteschan ord las lingias de sisura.

1. Nus vesein, co la Passiun vegneva prida sco in sogn *exercezi* della *religiun*, e ch' ella vegneva mussada e dirigida dal *plevon* dil liug.

2. Era Sur Henni numna il giug della Passiun in «*Kreuzgang, Umgang*,» ina processiun, via della *crusch*. Quei conferma la tradiziun, tenor la quala ils giugadurs setergevan d' in plaz dil vitg a lauter mintgamai tenor l'autoritat, avon la quala Niessegner fuva presentaus, e concludevan la representaziun cul majestus ed impressionont til sil Quolm de Calvari.

3. Sur Henni fuva da tredisch onns enneu vegnius supplicaus de menar si la Passiun. Cun quei che Sur Henni haveva surpriu la pleiv anno 1788, pia exactamein tredisch onns avon, ei l'emprema supplica gia vegnida fatga ad el *quort* suenter sia installaziun.

4. Sur Henni afferma, ch'el seigi vegnius comuentaus de far la representaziun entras il continuau rugar e supplicar de ses parochians. Ei para pia buca, ch' ils de Sumvitg fuvien, sco bein enqual auter liug p. ex. Oberammergau, seobligai entras in *vut* de menar si la Passiun de temps en temps. Sur Henni havess ualvess tralasciau d' indicar quei motiv, cura ch'el enquera enviers la Curia quasi de perstgisar siu proceder.

5. La Passiun fuva pli baul gia vegnida representada dal predecessur de Sur Henni *Signur*

Vicari Plevon Tgetgel, e zvar sco in' outra brev vegn a demussar sin la *medema* maniera sco ella fuva preparada per quella gada.

Joannes Augustinus Tgetgel-Fontana naschius ils 19 de Fenadur 1710 a Sumvitg, haveva studiau tiels Gesuits a Dillingen el Collegi de sogn Hieronimus e fuva daventaus spiritual ils 21 de Settember 1734.¹⁾ Sco jeu concludel ord in diember de sias brevs conservadas egl archiv episcopal fuva el in um de bun' erudiziun, scriveva in bien latin. El era notari apostolic. A Sumvitg eis el staus plevon daven digl atun 1767 entochen els 1788, e silsuenter caplon entochen sia mort 1790. Sia nomina fuva stada precedida d' in vehement combat per la pervenda, essend ch' ina part vuleva mantener quella als paders capucins dafertont ch' auters preferevan in spiritual secular. La caussa fuva vegnida tochen avon la propagan- da a Roma ed il Nunzi a Luzern. Presapauc il medem temps regeva a Sumvitg era dispeta pervia della caplania, vulend la pleiv nunditgond il protestar della Curia numnar ed installar in Pader della Claustra de Mustér. Ei para a nus, sco sch' ins sentess ord plirs vers della Passiun de Sumvitg enzatgei sco in echo ord quels combats, ils quals mavan enqualgadas tochen tier in' aviar- ta resistenza encunter l' autoritat ecclesiastica.

¹⁾ Era quels datums ha P. B. Berther giu la buontat de comunicar a mi.

Prendeien per exempel las reproschas, ch' ein vegnidas fatgas a Jesus, de buc esser autorisau dals superiurs ecclesiastics!

Annas. Di a mi empau, ti s' alzader, tgi ha a ti dau lubientscha de ira perdegond, mussond, ed entruidond il pievel privatamein e publicamein per tut anavon?

Samuel. Quei ha el fatg de sia autoritat.

Annas. Sas buca, che ins possi buca perdegar, mussar ed entruidar il pievel, senza che ins seigi avon examinaus ed empruaus dal gron Cussegl dils spirituals de nossa sontga synagoga?¹⁾

La brev de Sur Henni di a nus, che Plevon Tgetgel hagi menau si la Passiun a Sumvitg *treis gadas*. Cun quei ch' el ei staus leu mo 21 onn sco plevon para il giug ded esser vegnius repetius en periodas pli quortas, ch' en auters loghens, forsa mintga 5 onns ne enteifer spazis irregulars. Pusseivel fuss ei zvar era de tschentar mintgamai 10 onns denter ina representaziun e l' altra, per exempel 1768 (l' emprema jamna sontga, che Sur Tgetgel ha funzionau sco plevon a Sumvitg), 1778, e 1788, 'gl onn che la pleiv ei ida vi sin Sur Henni.

¹⁾Nus suondein l'ediziun de Decurtins, Denkmäler rätoromanischer Sprache und Litteratur, Freiburg 1897, modernisond denton l' ortografia. Nus lessen naturalmein buca pretender, che questas lingias seigien da Sur Tgetgel e sapien buca derivar d' in temps aunc pli vegl.

6. Ina construcziun ella brev de Sur Henni para alla emprema egliada quasi de far supponer, sco sche Sur Tgetgel fuss staus igl *autur* della Passiun a Sumvitg. Ei secloma leu numnadamein: «mein pfar hatte mich öfters gebeten ja bald gezwungen, meines Herrn Vorfahrers stapfen zu treten, und *den von ihm gemachte Kreuz und Umgang* zu erneuern.» Ei sedi pia, ins hagi supplicau Sur Henni «de renovar la via della crusch e la processiun *fatga* da siu predecessur.» Ins savess esser tentaus de prender il plaid «fatga» el senn de «scaffida», e lu fuss Sur Tgetgel discuvretgs sco autur della Passiun de Sumvitg. Reflectond pli stedi vesein nus, ch' ina tala conclusiun fussi memia ughiada. «Gemachte Kreuz und Umgang» sa era significar, che Sur Tgetgel havevi mo menau si quei giug e ch' ins garegiavi da Sur Henni de far il medem. Dal rest ei Sur Vicari Tgetgel era staus poet. P. Placi a Spescha alleghescha el denter ils poets della Cadi, suenter ils Paders della Claustra de Mustér e Landrichter Theodor de Castelberg.¹⁾ Eis ei cheu buca pusseivel, ch' el hagi, sche buca forsa scaffiu silmeins engrondu ne transformau il drama della Passiun de Sumvitg?

7. Ins haveva el moment dil scammond gia luvrau *siz* jamnas vid la preparaziun e giu debia

¹⁾ Decurtins, Chrestomathie IV. pag. 720.

quosts. Cun quei ch' ei mava entochen l' jamna sontga aunc presapauc duas jamnas, vesein nus, ch' ils exerchezis preparatorics fuvan calculai sin cerca *otg jamnas*. Nus vesein era, ch' ins haveva buca refiers tier nus la representaziun sin primavera, sco quei fuva daventau en auters loghens, essend l'aura en general aunc freida e disfavoreivla della jamna sontga pauc adattada per in giug el liber. Sco President *Caderas* scriva en sia brev dils 19 de Mars fuva la representaziun fixada sin *mardis sogn*, ils 31 de Mars.

8. Oravontut muossa a nus la brev de Sur Henni, quei che las suondontas vegnan a confirmar, l' *attaschadadat*, la *carezia* dil pievel de Sumvitg per il giug della Passiun. La malcuntenientscha schendrada entras il scammond official fuva tanienta, che mantenend quel, fuss ei stau de tumer disturbis e disuordens publics.

Nus savein buca, schebein e co l'administraziun episcopala ha respondiù alla damonda dil Canonic de Sumvitg, nus havein saviu anflar nuot sur de quei ne egl archiv de Sumvitg ne en quels de Cuera. Factum eis ei denton, ch' ils pass annunzias da Sur Henni ein vegni exequi.

Ils 26 de Mars han ils de Sumvitg dau en ina *supplica* al prefect dil district Giacum Antoni *Lombris*. Quella ei suttascretta d' in commember dil cussegl-vischnaunca *Giacum Cagenard* e d' in

commember della societad dil giug *Mathias Berther*: «im Namen aller Mitglieder.» La brev ei scretta cun gronda submissiun e plein compliments pigl adressat Prefect Lombris. Ils scribents affirmeschan 'gl'emprem lur loialitat, lur quitaupella segirtat ed il beinstar della cara patria e protestan encunter l'inculpaziun, de haver suondau miras revoluzionarias. La representaziun della Passiun sappi trer suenter negin donn, essend ch'ella daventi mo secund 'gl'exempel d' autras gadas. Els supplicheschan il prefect de metter en in bien plaid tier la regenza, cun quei ch' els hagian giu tontas breigias e spesas, e che ton ils giugadurs sco l'entira pleiv senti in special desideri, che quella sontga tragedia vegni menada si. Havend els enderschiu, ch' il commember sursilvan della regenza President Caderas sesanfli ual a casa, supplicheschien els de vuler suttametter a quel la caussa en compleina confidanza sin sia pussenta intercessiun.

Prefect Lombris ha senza retard correspondiu alla supplica de ses convischins termettend la brev cun ina recommendaziun a President Caderas a Ladir.

Senza ch' ils de Sumvitg sminavan, fuva President Caderas gia seoccupaus de lur representaziun, e quei buc ual en senn fetg favoreivel. El haveva en sia brev dils 13 de Mars clamau l'attenziun della regenza sil prighel, ch' ina raspada extraordinaria de gleut a Sumvitg pudessi haver

pigl uorden public. El, aschi bein sco ses collegas a Cuera, fuva all' entschatta perschuadius, che grevas caussas mondien sut cozza e ch' ei duvrassi mo ina caschun per far seglir siado la flomma della revolta. Plaunsiu denton para el en sia prudientscha e diplomazia de haver encurschiu, ch' in scammond din exercezi religius vegnessi mo a carschentar l' indignaziun e la malaveglia enteifer ils cerchels catolics.

Quei che ha buca pauc contribuiu a reconciliar President Caderas culla representaziun a Summitg, quei ein probablamein ils plaids, che Landrichter Theodor de Castelberg ha giu scret ad el, e ch' el reproducescha en siu rapport dils 19 alla regenza: «Ei havess tgunsch e bein saviu vegnir schau sut, mo Canonic Henni ei enqualga empau agens ed ussa selai strusch midar, pertgei che de metter giu caschunass tumult, essend che quei havess la pareta de supprimer pietusas caussas de religiun; e sch' ei daventa, ed ei duess esser enzatgei sut cozza, lu eis ei gest ina caschun per serimnar ensemen e complotar — jeu de mia vart creigel che lunsch ora la gronda part hagi avon egls avunda sventira e miseria, senza haver sez queida ne seschar suflar en de far il mal aunc pli gronds.»

President Caderas ha, exaudend la supplica de Prefect Lombris, domandau ses collegas cun brev dils 27 de Mars, schege cun ina certa retinientscha,

de prender auavos lur decisiun sul giug de Sumvitg. El scriva denter auter: «Vus vegnis a capir il meglier, ch' ei sto far mal a quella gleut de sentir impedi en lur exerchezis de religiun, e che igl ei en circumstanzias indifferentas perfin cussegleivel per la regenza de lubir tut quei ch' ei zacco pusseivel.»

Ei para, ch' il giavisch dils de Sumvitg mava pli e pli a cor a Caderas. Dus dis suenter retuorna el puspei silla caussa, repetend sia raccomandaziun e quella gada, schege cun la fina diplomazia, che distingua tuttas sias brevs, tutina cun gronda detschartadat ed energia. El entscheiva: «La speciala situaziun, ella quala jeu sesanflet sco solet commember catolic dil cussegl provisoric de Prefectura e sco Sursilvan ha commuentau mei de recomandar a Vus stiarzas de lubir la via della crusch a Sumvitg.» El continuescha schend d'esser perschuadius, ch' ins sappi lubir quei senza negin prighel. Schege ch' ei seigi ver, ch' ei fuvì planisau ina revolta, ed il centrum fuvì demaneivel della regenza, e che quella manifestaziun havessi tgunsch saviu dar leutier l' entschatta, stoppien uss ils promoturs della rebelliun, essend discuvretgs a temps e vulend els semetter sil snegar, empruar de perschuer il mund de lur innocenza. Per quei motiv stoppien els setener ad interim quiets, ton pli che las mesiras pridadas dalla regenza sforzien era leutier. «Tier mei eis ei fatg

ora, che bia plitost ina risposta snegonta ch' ina risposta concedenta de Vossa vart vegn a saver schendrar malruaus e revolta.»

Quella davosa brev de Caderas fuva denton buca pli stada necessaria, gia il di avon, ils 28 de Mars, haveva il Cussegl de Prefectura priu *conclus* ella fatschenta de Sumvitg. Co quella decisiun ei curdada ora, vegnin nus a ver el suondont.

IV. L' autorisaziun finala.

Dafertont ch' ils de Sumvitg serescudevan per lur carezau drama religios, fuva era la damonda sur la tumida rebelliun dils catolics per gronda part sesclarida. Ils inquisitoris, als quals plirs menaders politics ein vegni suttamess, havevan silmeins buca confirmau ils dubis, e da tuttas varts, da pievel ed autoritats, arrivavan las sinceraziuns de fideivladat, uorden e ruaus. Enviers il snegar dils menaders para la regenza de haver manteniun siu dubi ed il spért sceptic.¹⁾ Las protestaziuns ord las valladas e vischnauncas inculpadas paran encuntercomi buca de haver muncau lur effect.

Gia ils 15 de Mars sincerescha Prefect *Lombris* en ina brev al Cussegl de Prefectura: «Tier quella caschun, che jeu hai giu la honor de plidar cun burgheis President Caderas hai jeu instruiu el

¹⁾ Guvernatur *Riedi* ei vegnius retenius a Cuera tochen ils 13 de Matg e relaschaus a casa finalmein sin las supplicas de Prefect *Lombris* encunter ina segironza de 6000 renschs. Protocoll sut 12 e 13 de Matg.

sur las totalmein faulsas tschontschas,¹⁾ sco sch'ei fuss sut cozza in' insurrecziun dils catolics de miu district encunter ils reformai. Quella tuna ha giu nuot meins ch'ina pareta de verdat suenter tuttas informaziuns pridadas. Il numnau president vegn era sur de quei instruir il Cussegl de Prefectura megler che jeu, il qual jeu havevel aschiglioc el senn ded ir per quei a Cuera.»

Il medem sa il prefect dil district Albula Ant. Melcher relatar ils 27 de Mars: «Miu district ei ruasseivels, schege per la pli gronda part della opiniun, ch'Els enconuschen²⁾.»

Era zacontas vischnauncas havevan buca vulliu vertir pli ditg quellas disfamaziuns, che cursavan en lur risguard. Sper la Cadi havevan ins principalmein denunziav sco fueinas de rebellun: Sursaissa tudestga, Vaz-su e Casti. Scadina de quellas ha schau udir il Cussegl de Prefectura in' energica protesta.

Ils 22 de Mars 1801 scriva il president della vischnaunca de *Sursaissa tudestga* Gion Antoni d' Arms: «Per suenter ch'igl ei curriu forsa per tut la tiara la tuna, ch'ei seigi projectau da zacontas vischnauncas catolicas ina revolta encunter las vischnauncas reformadas, ei quei vegniu enconuscent en mia vischnaunca. Cun quei ch'ei vegn detg specialmein, quella seigi complicada el

1) „grundfalschen Ausstreuung“.

2) Quei vul dir: hostils als franzos ed adherents della Austria.

complot, ha ella udiu cun disgust ina aschi terladida e totalmein faulsa disfamaziun, e ha dau a mi ordras d'indicar al Cussegl de Prefectura, con fetg quella tschontscha maunca de mintga fundament, e de supplicar instantamein ded ir suenter als fistitgs de quella miserabla calumnia e de castigiar ils auturs tenor meret.»

Pauc meins detschartas protestas ein arrivadas dals cussegls-vischnaunca de *Vaz-su* e *Casti*. Ils 19 de Mars scrivian quels de *Vaz*, els seigien surstai de retscheiver a dies truppa helvetica en in temps, cu l'entira vischnaunca e ton sco ei sappien era ils particulars fuvien tut quiets e spetgavien cun ruaus la sort, che las pussonzas vegnien a destinar sur la cara patria.

En ina brev dils 23 de Mars recloman quels de *Vaz* e *Casti* ensemen sincerond: «ton las vischnauncas, sco las suprastonzas sesanflan dal tuttafatg innocentas, essend ch'ins ha saviu discuvierer en ellas buc il minim fistitg de rebelliun».

Quels protests sco era sias atgnas informaziuns vegnan a haver perschuardiu il Cussegl de Prefectura, che silmeins la gleut cumina aschi ves sco ella portava surtut els loghens catolics il giuv dils franzos e suspirava suenter las veglias libertats¹⁾, pa-

¹⁾ La brev de President Caderas dils 29 de Mars descriva zun bein ils sentiments dils Sursilvans. „Ils patriots (partisans franzos) ein plein tema e setegnan murtgu quiets, entochen ch'els san setrer naven; ina part d'els han gia vendiu lur beins ed auters tegnan els venal; lur pli grond displascher ei, ch'igl ei negliu d'anflar daners.“

tertgavien negliu vid ina aviarta insurrecziun armada. Sche forsa era zaconts menaders havevien meditau autruisa, fuvì da quellas varts de tumer nuot, suenter ch' els erien stai discuvretgs ed adverti.

Surdaquei sesenteva la regenza en compleina segirezia, dapi che il Cussegl executiv a Bern aveva ordinau alla truppa helvetica de star vina von ella tiara per garantir siu ruaus. «La tiara astga buc esser senza militer, mo quel tegn a respect la gleut,» aschia scriva President Caderas.

Era ordeifer il Grischun regeva dal rest il meini, ei seigi stau mo tunas faulsas, il Cussegl de Prefectura hagi seschau tumentar per pauc. Aschia legin nus en ina brev dil president dil cantun Linth dils 25 de Mars allas regenzas dils cantuns Sentis e Turitg: «Ord tuts rapports arrivai tochen ussa seresultescha ei clamein, che l'entira revolta de Mustér fuvì plitost mo canera per nuot, che il Cussegl de Prefectura secrei buca segirs senza truppa e giavischa de conservar quella, ch'ei seigi dil rest de tumer nuot auter per ina gada.» Presapauc il medem vegn since rau en ina brev dil di avon adressada al Cussegl executiv a Bern.

Suenter tala viulta aveva il Cussegl de Prefectura en verdat negin motiv pli de vilentar vina von la gleut de Sumvitg, continuond a resister al giavisch de lur cor. Perquei ha la regenza ils 28 de Mars priu il conclus de corrispunder alla pe-

tiziun della vischnaunca de Sumvitg e *de lubir* la representaziun dil giug della Passiun. Ella ha denton tutina aunc anflau per bien de metter l'expressa condiziun, che *neginas autras* vischnauncas astgien vegnir *envidadas* leutier.

Aschia ein Sur Canonic Henni e ses parochians, malgrad tuts incapes, alla finala tutina arrivai tier lur intent. Nus savein era, senza che negin cronist raquenti, tgunsch comprender, tgei giubel, tgei legria regeva domengia de Palmas 1801 a Sumvitg, arrivond la beindesperada risposta da Cuera. E nus cartein era bugen, che la Passiun dils 1801 hagi suenter talas difficultats, malgrad la pli pintga affluenza de gleut, ton pli fetg cuntentau ed era edificau tuts quels, che han giu la ventira ded assister.

* * *

Cun la decisiun della regenza dils 28 de Mars 1801 calan nos documents historics sur la Passiun de Sumvitg. En special indicheschan els buca, cu il giug ei vegnius representaus per la davosa gada. Nus astgein buca tener per franc, ch' ils giugs hagien finiu cun la suondonta representaziun, quella digl onn 1808.

Sco la fin, aschia ei era l'entschatta, la naschientscha dil giug de Sumvitg buca discuvretga, scurclada dil tut. Nus savein denton haver entgina speranza, ch' ils differents factums documentai en questa lavur vegnien a survir sco fistitgs, suondond ils quals nus pudein cun il temps arrivar tier ina ventireivla sligiazion dil legn sugl origin della Passiun de Sumvitg.

